

Bir Etnik Temizlik Örneği: “Ermenistan’ın” Ermenileştirilmesi

Kamil AĞACAN
ASAM, Kafkasya Uzmanı
kagacan@asam.org.tr

Özet: 1828 Türkmençay Anlaşması ile İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya’ya bırakıldı. Çar’ın fermanı ile bu hanlıkların arazisinde Ermeni Vilayeti oluşturuldu. Anadolu’dan ve İran’dan Ermeniler bu bölgeye göç ettirildi. Nisan 1829 ile Mayıs 1832 tarihleri arasında Çarlık tarafından, bu yeni oluşturulan Ermeni Vilayeti’nde tahrir çalışmaları yürütüldü. Tahrir çalışmasının ilginç yönü göç ettirilen Ermenilerin nereden ve ne zaman göç ettirilmesine de yer vermesi, dolayısıyla, işgal öncesi bölgenin etnik yapısına da ışık tutmasıdır.

Ruslar tarafından yapılan tahrir çalışmasına göre, Rus işgali öncesi bölgede yaşayan ahalinin yüzde 82,4’ünü Müslümanlar oluşturmaktaydı. Savaş sırasında ve işgalin ilk yıllarında bölgedeki Müslümanların yaklaşık üçte biri ya ölmüş ya da göç etmek zorunda bırakılmıştı. Ayrıca, üç yılda 57 bin Ermeni söz konusu vilayete göç ettirilmişti. Yalnız bundan sonra Ermeniler Kafkasya’da etnik ağırlıkları olan bir bölge oluşturdular. Mevcut Ermenistan Cumhuriyeti’nin çekirdeğini oluşturan bu bölgedeki Türk ve Müslüman ahalî çeşitli dönemlerde katliam ve mezalimlere tabii tutuldu ve zorla göç ettirildi. Türkmençay Anlaşması’ndan 160 yıl sonra, uygulanan etnik temizlik politikası sonucunda, bölgede bir tek Türk ve Müslüman bırakılmamıştır.

Anahtar Kelimer: İrevan Hanlığı, Ermeni Vilayeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Taşnaksutyun İktidarı (1918-1920), 1905-1906 Katliamları, “Türksüz Ermenistan”, sürgün, katliam.

A Case of Ethnic Cleansing: An “Armenia” Cleansed of Turks

Abstract: In 1828 the Treaty of Turkamanchai conceded the khanates of Nakhichevan and Erevan to Russia. By decree of the Czar an Armenian province was formed in the territories of these khanates. Armenians from Anatolia and Iran were forced to immigrate to this region. Between April 1829

and May 1832 population statistics were conducted the region by Russia. A point of interest in statistics was that they also included at what date and region from which the Armenians had been relocated; this is helpful in understanding the ethnic composition of the region before the occupation.

According to the results of the Russian statistics prior to the occupation 82.4% the peoples of the region were Muslim. During the war and the earlier years of occupation however, about 1/3 of the resident Muslims in the region were either dead or were forced to immigrate. Also, within the confines of three years 57 thousand Armenians were relocated to the region. Only after these events did the Armenians gain an ethnic majority in the Caucasus. The Turkish and Muslim peoples of this region, a region that constitutes the core of The Armenian state today, were subject to massacres and atrocities during certain periods and were forced to immigrate. As a result of the policies of ethnic cleansing there remains no Turkish or Muslim presence in this region 160 years after the Treaty of Turkamanchai.

Key Words: *Khanate of Erevan, Armenian Province, Armenian Republic, Dashnaktsutiun Government (1918-1920), Massacres of 1905-1906, "an Armenia without Turks", exile, massacre.*

190

Giriş

Etnik renkliliği ile ünlü Kafkasya'da, Ermenistan mono etnik yapısıyla hemen göze çarpmaktadır. Ermenistan'ın bu etnik homojenliği bölgedeki Türk ve Müslüman nüfusa karşı 160 yıl boyunca devam eden katliam ve mezalimler pahasına sağlanmıştır. Söz konusu Türk ve Müslüman nüfusun maruz kaldığı katliam ve mezalimler bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Mevcut Ermenistan ülkesinin, Rus işgali öncesinde mutlak çoğunluğu oluşturan Türk ve Müslüman nüfustan arındırılması başlıca olarak dört aşamada gerçekleşmiştir. Bunlar: 1905-1907; 1918-1920; 1948-1953; 1988-1990 dönemleridir. Bu dönemlere geçmeden önce Rus işgaliyle başlayan süreç, bu bölgeye yapılan Ermeni göçü üzerinde durulacaktır.

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı İlhakı ve Ermeni Vilayetinin Oluşumu

Kafkasya, tarih boyunca Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu, Safavi, Kaçar gibi çeşitli Türk devletlerinin egemenliğindeydi. Kafkasya'nın bir kısmına ha-

kim olan Safavilerin taşra örgütü beylerbeyliklerden oluşmaktaydı. Merkezi İrevan olan Çukursed Beylerbeyliği de bunlardan biri idi. Nadir Şah Afşar'ın 1747'de ölümü üzerine yaşanan karışıklık ve merkezi yönetimin zayıflamasıyla yerel yöneticiler güçlendi ve bağımsızlaştı. Böylece küçük hanlıklar doğdu. Çukursed Beylerbeyliği toprakları üzerinde de Nahçıvan ve İrevan hanlıkları oluştu. Hanlıklar kendi içinde mahallara bölünmüştü. Mahallarda aynı soya bağlı kimseler oturuyordu.¹ İrevan Hanlığı da Kırkbulag, Zengibasar, Gernibasar, Vedibasar, Şerur, Sürmeli, Derekend, Saatli, Talin, Seyidli-Aksaklı, Serdarabad, Karpi, Abaran, Dereçiçek, Göyçe gibi on beş mahala ayrılmıştı. Bu mahallarda Bayat, Kengerli, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Ayrumlu, Kaçar, Karapapak gibi değişik Türk boyları yaşamaktaydı.² İrevan Hanlığı'nın ahalisinin ağırlıklı bölümünü oluşturan Türklerin yanı sıra Müslüman Kürtler ve Ermeniler de bölgede bulunmaktaydı. Rus işgali sonrasında yapılan tahrir çalışmaları, hanlıkta mevcut olan 737 köyden sadece 38'inde Ermenilerin yaşadığını, 25 köyün karışık olduğunu, geriye kalan tüm köylerde Müslümanların bulunduğunu ortaya koymaktadır.³

19. yüzyıla gelindiğinde Kafkasya'ya Osmanlı ve İran'daki Kaçar Hanedanı hakimdi. Altın Orda'nın düşmesi ve Osmanlı'nın gerilemesiyle birlikte Çarlık Rusyası da Kafkasya'ya doğru genişledi. 1801'de Gürcü Krallığı Rusya tarafından ilhak edildi. Bu gelişme Kafkasya'daki Azerbaycan Türk hanlıklarının Çarlık tarafından işgali sürecinin de başlangıcı oldu. Bir birinin ardınca Gence, Karabağ, Şeki, Bakü, Kuba hanlıkları Rusya'nın egemenliği altına girdi. 1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nın 1812'de Bükreş Anlaşması ile sonuçlanması Rusları Kafkasya'da güçlendirdi. Osmanlı'nın ardınca Kaçarlar da Ruslara yenildiler ve 1813'te Rusya ile Gülistan Anlaşması'nı imzaladılar. Gülistan Anlaşması'yla İrevan ve Nahçıvan hanlıkları hariç, kuzeydeki bütün Azerbaycan hanlıkları Rusya'ya dahil edildi ve Kaçarlar doğu Gürcistan ve Dağıstan'da hak iddia etmekten vazgeçti.

Gülistan Anlaşması'nın şartlarını kabullenmeyen, Kaçar hanedanı

1 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988, s. 20.

2 İrevan Hanlığı'nın toplumsal ve etnik yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. George A. Bournoutian, "The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century", Ronald Grigor Suny, (der.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, ss.69-86.

3 İsmayıl Veliyev, "Deportasiya", *Deportasiya. Azerbaycanlıların Ermenistan Arazisindeki Tarihi-Etnik Topraklarından Deportasiyası*, (der.), Bakü: Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1998, ss.69-91, s. 74.

Rusya'daki iç kargaşayı fırsat bilip yeniden Rusya'ya savaş açtı. 1826'da başlayan savaş yine İran'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Ruslar 1827'de İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını da işgal ettiler. Kaçar hanedanı bu defa da 10 Şubat 1828'te Türkmençay Anlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Türkmençay Anlaşması Gülistan Anlaşması'nın şartlarını korumakla birlikte ek olarak İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının da Rusya'ya bırakılmasını içermekteydi. Aynı zamanda Osmanlı da 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşını kaybetti ve Edirne Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti de Türkmençay şartlarını, İrevan ve Nahçıvan'ın Rusya'ya ait olduğunu kabul etti. Böylece ana hatlarıyla Rusya Güney Kafkasya'ya hakim oldu.

Türkmençay Anlaşması'yla İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları Rus hakimiyetine alındıktan sonra, 21 Mart 1828'de söz konusu iki hanlığın topraklarında "Ermeni Vilayeti" oluşturuldu. Ermeni Vilayeti İrevan ve Nahçıvan Eyaletlerine ve Ordubad Dairesi'ne bölünmüştü. İrevan Eyaletine İrevan Hanlığı'nın 15 mahalı, Nahçıvan Eyaleti'ne 5 mahal ve Ordubad Dairesi'ne de 5 mahal dahil edildi.⁴ Yeni oluşturulan Ermeni Vilayeti'nde Rus Komutanı Paskeviç'in talimatı ile İ. Şopen başkanlığında bir heyet tarafından Nisan 1829 ile Mayıs 1832 tarihleri arasında tahrir işleri yürütüldü. Heyetin çalışmaları 1852'de Petersburg'da "Rusya İmparatorluğu'na Katıldığı Sırada Ermeni Vilayeti'nin Durumu" adıyla kitap olarak yayınlandı.⁵

G. Bournoutian, Şopen'in çalışmasından yola çıkarak oluşturulan Ermeni Vilayeti'nde işgal öncesinde 117 bini Müslüman (yüzde 82,4), 25 bini Ermeni (yüzde 17,6) olmakla toplam 143 bin kişinin yaşamakta olduğunu ileri sürmektedir. Savaş sırasında ve işgalin ilk yıllarında Müslüman nüfusun 35 bini, yani yaklaşık yüzde 30'u yok edilmiş, ya öldürülmüş ya da sürülmüştür.⁶ Yapılan tahrir çalışmasına göre, Ruslar İrevan ve Nahçıvan'ı işgal etmeden

4 Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye* (Ermeni Sorunu-II), Yıl 7, Sayı 38, Mart-Nisan 2001, ss.1017-1028, s.1019.

5 Atahan Paşayev, "Giriş", *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001, ss. VII-XXII, s.IX-X.

6 George A. Bournoutian, "The Ethnic Composition...", s.70-72. Bournoutian'ın çalışmasının eksik olduğunu ileri süren Azerbaycanlı tarihçi Rafik Safarov ise, Müslüman kaybının daha yüksek olduğunu iddia etmektedir. Daha 27 Temmuz 1827'de Paskeviç'in Çar'a gönderdiği mektupta söz konusu bölgeden 4100 hanenin, yani yaklaşık 20500 kişinin Türkiye'ye göç ettiğinin belirtildiğini vurgulayan Safarov'un hesaplamalarına göre söz konusu bölgeden göç ettirilen Türk ve Müslümanların toplam sayısı 13.500 aile veya 75-80 bin kişidir. Rafik Seferov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 19, ss.167-174, s.168. Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet...", s.1020

önce iki hanlığa bağlı 1111 köy mevcuttu. Fakat işgal sonrası bu köylerden sadece 752'si meskundu. Dolayısıyla Rus-İran Savaşı sırasında toplam 359 köy yok edildi, yakılıp yıkıldı. Bu köylerin nüfusu da doğal olarak ya katledildi ya da göç etmek zorunda bırakıldı. Kitapta yer alan dağıtılmış köylerin adlarından hepsinin Türk köyü olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Rusya tarafından yürütülen İran ve Anadolu'dan Ermeni ahalinin Kafkasya'ya göç ettirilmesi sonucunda bölgenin etnik yapısı büyük ölçüde değişti. Göçler sonucunda 1832'ye gelindiğinde Ermeni Vilayeti'nin nüfusunun 164 bine ulaştığı ve bunun da yarısının Ermenilerden ibaret olduğu görülmektedir. Geçen süre zarfında Ermeni Vilayeti topraklarına İran'dan ve Anadolu'dan yaklaşık 57 bin Ermeni göç etti. G. Bournoutian, Rus işgali sonucunda bölgeden göç ettirilen Müslüman nüfusunu da göz önünde bulundurarak yalnız 35 bin Müslüman bölgeden göç ettikten ve 56 bin Ermeni bölgeye getirildikten sonra Ermenilerin Ermeni Vilayeti'nde bir çoğunluk oluşturabildiklerini yazmaktadır.⁸

Rus İşgali Öncesine İlişkin İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının Nüfusu 1826⁹

İrevan Hanlığı		
	Aile	Toplam
Müslüman	-	90.047
Ermeni	3.498	20.073
Nahçıvan Hanlığı		
	Aile	Toplam
Müslüman		20.138
Ermeni	530	2.690
Ordubad		
	Aile	Toplam
Müslüman	1.700	7.664
Ermeni	400	2.388
Toplam Nüfus		143.000
Toplam Müslüman Nüfus		117.849
Toplam Ermeni Nüfus		25.151

7 310 köy İrevan eyaletinde, 43 köy Nahçıvan eyaletinde 6 köy ise Ordubad dairesinde yakılıp yıkılmıştı. Arahan Paşayev, "Giriş", s.X.

8 George A. Bournoutian, "The Ethnic Composition...", s.79.

9 George A. Bournoutian, "The Ethnic Composition and ...", s.78'deki tablo kısaltılarak oluşturulmuştur.

Rus İşgali Sonrasında Oluşturulan Ermeni Vilayeti'nin Nüfusu (1832)

Aile	Toplam
10.607	57.688
11.731	65.280
Aile	Toplam
3.863	17.138
2.675	13.369
Aile	Toplam
1.675	7.247
650	3.728
31.201	164.450
Toplam Müslüman Nüfus	82.073
Toplam Ermeni Nüfus	82.377
Yerli Ermeni	25.151
İran'dan Göç Etmiş	35.560
Osmanlı'dan Göç Etmiş	21.666

Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından ilhak edilmesi iki büyük göç dalgası başlattı. Bölgedeki Müslüman nüfus çeşitli baskılarla Osmanlı ve İran'a göç etmek zorunda bırakılırken, bu iki devletin Ermeni nüfusu da Kafkasya'ya göç ettirildi. Ermenilerin ilhak edilen yeni topraklara göç ettirilmesine Rusya'nın hem İran hem de Osmanlılarla yaptığı barış antlaşmalarında yer verildi. Ermenilerin göçüne ilişkin Türkmençay ve Edirne antlaşmalarında yer alan madde, özü itibarıyla bir birinin aynısı idi. Bölgedeki Hristiyan ahalinin engellenmeden ve serbestçe Rus topraklarına göç edebilmelerini öngörmekteydi. Maddenin düzenlenmesinden ve daha sonra da Ermeni göçünün sistemli bir biçimde uygulanmasından yola çıkarak Kemal Beydilli bunun önceden planlandığını ve Ermeni göçünün savaşın hedefleri arasında yer aldığı ileri sürmektedir. Beydilli'ye göre antlaşmalara özel-

likle konulan bu maddelerin hedefi, İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya mücavir bölgelerinde yaşayan Ermeni reâyânın, yeni elde edilen İrevan ve Nahçıvan bölgelerine göç ettirilerek, buralarda bir "Ermenistan" oluşturulmasını sağlamaktır.¹⁰ Böylece, Rusya'nın Osmanlı ve İran'a karşı bölgede güvenlik koridoru oluşturmaya çalıştığı söylenebilir.

Dolayısıyla savaşın hedefleri arasında yer alan Ermeni nüfusun Kafkasya'ya göç ettirilmesi oldukça geniş kapsamlı ve düzenli bir şekilde yürütüldü. Rus komutanı Paskeviç'in kararı ile Ermeni asıllı Albay Lazarev İran'da, General Pankratiyev Anadolu'da bu işi yürütmek için özel olarak görevlendirildi. Paskeviç tarafından Albay Lazarev'e verilen talimatta İran'daki Ermeni nüfusun Nahçıvan ve İrevan bölgelerine doğru yönlendirilmeleri, zira buralarda Hristiyan nüfusun özellikle artırılmak istendiği bildirilmektedir. Yalnız Üzümcü ve burada bulunan üç Ermeni köyü halkı kendilerine daha yakın olması sebebiyle Karabağ'a göç ettirilecekti.¹¹

Hem Edirne hem de Türkmençay antlaşmalarında Ermeni nüfusunun Rusya'ya göçünün gönüllülük temelinde gerçekleşeceği vurgulanmaktadır. Fakat, uygulamada Rus yetkililerin Ermenilere baskı ve tehdit uyguladıkları görüldü. Bu durum Osmanlı ve İran yönetimlerini tedirgin etti. Her iki ülke de dönemin iktisadi anlayışına göre nüfusu güç ve zenginliğin kaynağı olarak gördüklerinden Ermeni reâyânın göç etmesini sıcak karşılamamaktaydı. Bu amaçla her iki ülke Ermenilerin cezalandırılmayacağına ilişkin fermanlar çıkardı, bölgeye heyetler göndererek göç etmemeleri konusunda ikna etmeye çalıştı.¹²

Rus yetkililer ve Ermeni din adamlarının ortak yürüttüğü düzenli çalışmalar sonucunda hem Anadolu'dan hem de İran'dan Ermenilerin kitleler halinde göç etmeleri sağlandı. Albay Lazarev görev süresi bittikten sonra yürüttüğü çalışmalarla bağlı Paskeviç'e sunduğu raporda Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesi sürecini ayrıntılı bir biçimde açıklamaktadır¹³. Lazarev üç bu-

10 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.366

11 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda...*, s. 371. Glinka S. N., *Opisanie Pereseleniya Arмян Azerbaydžanskih v Predeli Rossii*, Bakü: Bilim Yayınevi, 1990 (1831 Moskova baskısının tıpkıbasımı), s.103.

12 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda...*

13 Yürütülen çalışmalar ve Paskeviç'e sunulan raporun tam metni için bkz. Glinka S. N., *Opisanie Pereseleniya Arмян...* Ayrıca, Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda...*

çok ay gibi kısa sürede 8 binden fazla Ermeni ailesini, yaklaşık 40 bin kişiyi Kafkasya'ya göç ettirdiğini yazmaktadır. Kemal Beydilli, Edirne Antlaşması imzalanması sırasında ve sonrasında Anadolu'dan ise yaklaşık 100 bin kişiden oluşan kalabalık bir Ermeni topluluğunun Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine götürülerek yerleştirildiğini bildirmektedir. Dolayısıyla resmî kayıtlardan yaklaşık 140 bin Ermeni'nin 1828-1831 yılları arasında Kafkasya'ya göç ettirildiği görülmektedir. Ayrıca, bu süreç tüm 19.yüzyıl boyunca ve 20.yüzyılın başlarında da devam etti. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları sonrası ve 1890'lı yıllarda meydana gelen Ermeni isyanları esnasında 400 bin Ermeni Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göçüp yerleşti.¹⁴ Ayrıca, resmî olarak Rus yetkililer tarafından göç ettirilen Ermenilerin yanı sıra binlerle Ermeni ailesinin kendi başına Güney Kafkasya'ya yerleştiği de bildirmektedir. Buradan yola çıkarak Rus düşünürü N. İ. Şavrov "20.yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da oturan bir milyon üç yüz bin Ermeninin bir milyondan fazlası yerli nüfustan olmayıp Rus makamlarınca bu yerlere meskunlaştırılmışlardır" demektedir.¹⁵

196

İrean ve Nahçıvan göç ettirilen Ermenilerin meskunlaşması için ilk sırada yer alan bölgeler olmakla birlikte Karabağ, Gence, Tiflis, Ahıska gibi Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine Ermeni göçü yaşandı. Bu durum daha sonraki süreçte Kafkasya'da toplumlar arası kanlı çatışmaların zeminini teşkil etti. Günümüzde Dağlık Karabağ sorununun ve Gürcistan'daki Cavaheti sorununun altında Rusların yürüttüğü Ermeni göçü uygulaması yatmaktadır.

Doğal olarak İrean kenti de bu gelişmelerin dışında kalmadı. 19. yüzyılın başında Şehri, Tepebaşı ve Demirbulag gibi üç kısımdan oluşan İrean, 8 Camii, 7 kervansaray ve 5 meydanı ile mütevazı bir Türk kenti idi. İşgal öncesi İrean şehrinin nüfusu 9.700 kişi idi. Bunun yüzde 75,6'sı Müslüman, 24,4'ünü ise Ermeniler oluşturmakta idi. Çarlığın Ermenileri İran ve Türkiye'den Kafkasya'ya göç ettirmesi sonucunda Ermenilerin sayısı İrean şehrinde de arttı. 1829-1832 yılları arasında yapılan nüfus sayımına göre İrean şehrine İran'dan 366, Türkiye'den 11 Ermeni ailesi göç ettirildi. Bu göçler sonucunda İrean şehir nüfusu Ermenilerin lehine artarak 11463'e ulaştı. Sonuçta şehirdeki Müslümanların sayısı yüzde 64'e geriledi. Ermenilerin oranı ise yüzde 36'ya yükseldi. Yaşanan gelişmeler sonucunda Müslüman nüfusu sadece oransal olarak azalmakla kalmadı aynı zamanda reel

14 Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet ...", s.1023.

15 Atahan Paşayev, "Giriş" ..., s. XII.

olarak da azaldı. Nitekim, işgal öncesi 7.331 olan Müslüman sayısı 1873'de 5.805'e düştü. Aynı dönemde Ermenilerin sayısı ise 2.369'dan 5.959'a ulaştı. Bununla birlikte, düzenin oturması ile birlikte Müslüman nüfus doğal artış hızıyla yeniden Ermeni nüfusa eşit hale geldi. 1897'de şehrin 25 binlik nüfusunun yarısını Müslümanlar oluşturmaktaydı. Fakat 20 yüzyılın başında İran ve Osmanlı'dan yoğun göçler, yaşanan kargaşa dengeyi yeniden Müslümanlar aleyhine bozdu.

1840'da Ermeni Vilayeti ilga edilerek İmereti Guberniyasına bağlandı. 1849'da Güney Kafkasya'da yeni idari düzenleme getirildi. Ana hatları ile eski Ermeni Vilayeti sınırları İrevan guberniyası olarak tenzim edildi. Yeni düzenleme bölgeye yönelik etnik vurguyu ortadan kaldırıyorluyduysa da, işgal sonrası bölgeye yapılan göçler artık Güney Kafkasya'da Ermeni etnik bölgesinin şekillenmesine yol açmıştı. Bu durum zamanla bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin çekirdeğini oluşturdu.

1905-1907 Katliamları

Rus işgali ile birlikte Kafkasya'ya süre giden Ermeni göçü ve Ermenilerin tutum ve davranışları bölgede toplumlar arasında gerilim yarattı. Ermeniler Çarlık tarafından daha güvenilir¹⁶ ve olası bir Rus yayılmacılığının geleceği için önemli bir araç olarak görüldü. Bu çerçevede özel olarak himaye edilip kayırdı. Güney Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un Çar II Nikolay'a yazdığı mektup bu durumu ortaya koymaktadır. Mektupta Büyük Petro döneminden beri Rus siyasetinin Ermenilerle dostça ilişkiler geliştirmek üzerine kurulduğu belirtilmektedir. Ayrıca, Osmanlı'ya karşı Ermenilerin desteklenmesi gerektiği ima edilmektedir.¹⁷ İşte bu Rus himayesi sebebiyle Ermeniler kısa sürede Güney Kafkasya'nın idari ve iktisadi hayatına hakim oldular.

Bölgenin idari ve iktisadi hayatındaki etkin konumları Ermenilerde Gürcülere ve Müslüman halklara karşı üstünlük duygusuna yol açtı. Bu üstünlük duygusuyla Ermeniler diğer halkları aşağılayıp küçük düşürdüler. Milliyet-

16 "1845'te bir ordu subayı Rus memurlarının Ermeniler hakkındaki görüşlerini şöyle özetliyordu: 'Ermeniler Rusya hükümetine sadıktırlar ve sözsüz ki, bize hiçbir zaman ihanet etmezler'. Tadeusz Svyatočovski (Tadeusz Swietochowski), *Rusya ve Azerbaycan, Serhedyanı Bölge Geçit Dövründe*, çev. Lale Mirceferova, Beyler Hacıyev, Bakü: Hazar Üniversitesi Yayınları, 2000, s.18.

17 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s. 71.

çiliğin doğup gelişmesiyle birlikte bu durum daha ileri boyutlara taşındı. Ermeni milliyetçileri, Ermeni milletini Kafkasya'nın en eski, en köklü, en kültürlü ve en gelişmiş milleti olarak takdim etmekteydiler. Dahası diğer halkların Kafkasya'da yaşama haklarının olmadığını ileri sürdüler. Örneğin, Tiflis'te yayınlanan, daha sonra Taşnaksutyun'un kurucuları arasında yer alacak olan, Mşak gazetesinin başyazısında Müslümanlara hitapla "geçmişte güçle ele geçirdiğiniz bizim yerleri terk edip Arabistan çöllerine gidin" deniliyordu.¹⁸

Ermenilerin, bu yeni tutumları Müslümanlarda Ermenilere karşı olumsuz duyguları besledi. Bunun yanı sıra Müslümanların Ermenilere bakışını etkileyen başka etkenler de vardı. Her şeyden önce Müslümanlar açısından Ermeni olgusu Rus olgusundan ayrı olarak düşünülmemekteydi. Siyasî-askerî varlıklarıyla bölgeyi yöneten Rusların yanında Ermeniler fiilen kolonileştirici olarak görülüyordu.¹⁹ Nitekim, Rus düşünürü Veliçko, yerli ahalinin Ruslara "Rusya'nın Kafkasya'yı, Ermeniler için mi fetih ettiğini" sorduğunu yazmaktadır.²⁰

198 Taşnaksutyun'un kurulması Güney Kafkasya'da toplumlar arasındaki gerginliği artıran en önemli gelişmelerden birisi oldu. Terörizmi başlıca mücadele yöntemi olarak seçen Taşnaksutyun, 1890'da Tiflis'te kuruldu. Başlangıçta Taşnaksutyun'un faaliyetlerinin ağırlık merkezini Osmanlı oluşturmaktaydı. Kafkasya'da eğitilen teröristlerin ve propagandacıların Anadolu'ya sızarak Osmanlı'da isyan çıkarmaları amaçlanıyordu. Parti tüzüğüne göre, her biri 10'la 25 arasında değişen üyeden ibaret gruplar teşekkül etmişti. Aralık 1904'e gelindiğinde Kars'ta 121, Bakü ve dolaylarında 265, Batum'da 82, Şuşa'da 24, Karabağ köylerinde 240, Tiflis'te 30, İrevan'da 2, Kuzey Kafkasya'da 31 böyle grup vardı.²¹

Anadolu'daki isyanlar başarısız olunca Ermeni teröristler Kafkasya'ya sığındılar. Gence Valisi A. Kaçakov merkeze gönderdiği raporda Taşnaksutyun'un

18 İsmail Veliyev, "Deportasiya" ..., s.81.

19 Elnur Soltan, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*, 3. Cilt, Ü.Özdağ, Y.Kalafat, M.S. Erol, (der.), Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2003, ss.147-170, s.154-156.

20 V. L. Veliçko, *Kavkaz. Russkoe Delo i Mejduplemennue Voprosı*, Bakü: Bilim Yayınevi, 1990, s.75. (1904 S. Peterburg baskısının tıpkıbasımı).

21 Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm.1887-1912*, çev. Mete Tuncay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2.basım, 1995, s. 66.

Güney Kafkasya'da yüz bin kişilik silahlı adamının olduğunu yazıyordu. Ayrıca, raporda bunların genellikle Türkiye'den firar etmiş ve ellerinden insan öldürmek ve zor kullanmaktan başka bir iş gelmeyen kişiler olduğu vurgulanmaktaydı²². Kafkasya'ya sığınan Ermeni teröristler Osmanlı karşısındaki yenilginin acısını bölgedeki Müslümanlardan çıkarmaya koyuldular. Kafkasya'daki Müslümanlara tacizlerde, saldırılarda bulundular. Bu gelişme iki toplum arasındaki gerginliği en üst düzeye çıkardı.

1905'te Rus Devrimi patlak verdi. Oluşan kaos ortamını ve Japon Savaşı sebebiyle Rus kolluk güçlerinin sayısının azalmasını fırsat bilen Taşnaksutyun Kafkasya Müslümanlarına yönelik tacizlerini, saldırılarını artırdı. 6 Şubat 1905'te Bakü'de bir Taşnak teröristin bir Türkü öldürmesi ve bunu övünerek sağda solda anlatması toplumlar arasındaki gerginliği ateşledi. Haber hızla yayıldı. Çevre köylerden Müslümanlar toplanarak şehrin Ermeni mahallesine saldırdılar. Üç gün süren kanlı çatışmalarda iki taraftan binin üzerinde insan hayatını kaybetti. Bakü olaylarını takiben Taşnak çeteleri 20-21 Şubat'ta İrevan'da, Mayıs'ta Nahçıvan'da, Haziran'da Şuşa'da, Kasım'da Gence'de ve Tiflis'te Müslümanlara saldırdılar.

Müslümanlar Taşnak çetelerinin saldırılarına karşılık verdiler. Fakat, Müslümanlar Ermenilerle kıyaslandığında oldukça zayıftı. Daha sonra Ermenistan ordusunda subay olarak görev yapacak, Ohannes Apresyan bu durumu şöyle özetlemektedir:

"1905 Türk-Ermeni savaşında biz Ermeniler çok daha iyi dövüştük. Bizimkilerin çoğu Rus ordusunda askerlik yapmış ve talim görmüş insanlardı. Keza bizler zengindik ve daha iyi silahlanmıştık. Türkler Rusya'da askere alınmazlar ve askeri eğitim görmezlerdi. Fakir insanlardı ve bıçaklarından başka bir silahları da pek yoktu."²³

Müslümanlar çoğunluğu oluşturdıkları bölgelerde Taşnakları geri püskürtmesini bildiler. Fakat, Ermeni nüfusun görece olarak yoğun olduğu İrevan vilayetinin kazalarında ve Tiflis'te büyük kayıplar verdiler. Bu olayların önemli sonucu iki toplum arasındaki görece barışın son bulması oldu. Buna bağlı olarak da Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde yaşayan Müslümanlar can, mal ve ırz güvenliği için ya Osmanlıya ya da Müslümanların yoğun olduğu bölgelere göçe koyuldular. Ne var ki, yollar güvenli değildi. Yollarda

22 Atahan Paşayev, "Giriş" ..., s. XV

23 Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları, (1918-1922)*, çev. Sipahi Çataltepe, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990, s. 22.

Taşnak çeteleri ile karşılaşan bu göç kabilelerinin sonu hüsrana oldu. 1905-1906 katliamlarına tanık olan Mehmet Sait Ordubadi “Kanlı Yıllar” eserinde benzeri vakıaları şöyle anlatmaktadır:

“Demirli Çıraklı, Hacıgervend ve Pürkü köyleri yanıp kül oldu. Bu köyler Taşnak çeteleri tarafından yakıldıktan sonra Terter dairesinde kalan tek Müslüman köyü Ümitli idi. Ümitli cemaati devlete başvurup taşınmak istediklerini bildirdiler. Güvenlikleri için koruma istediler. Devlet Ümitli’lerin bu talebini reddetti. Ümitli cemaati korumadan ümidi kestikten sonra 26 Aralık 1905’te değerli eşyalarını toplayıp yola çıktı.... Taşnaklar Ümitli cemaatini dört taraftan kuşatıp saldırdılar... Önce erkekleri kadınlarından ayırıp koyun gibi başlarını kestiler. Sonra kadınların bir kısmını öldürüp bir kısmını götürdüler.... Bu baskından 30 kişi kurtulabildi. 150 kişi öldürüldü, ardından da Taşnaklar cesetleri toplayıp yaktılar”.²⁴

Bölgede görevli Ruslar da Müslümanlara karşı Hristiyan Ermenileri kayırdılar. Olaylara tanık olan Ohannes Apresyan anılarında Rus Kazakların rolünü şöyle anlatmaktadır.

“Türklerin yolları üzerinde rastladıkları Ermeni çocuğu öldürüp anasını götürdükleri rivayeti dolaştı. Ermeniler Türklere saldırıp öç almayı kararlaştırdılar. Kazak askerleri gündüz izin vermediler. Fakat akşam olunca altı kazak askeri bir Ermeni’nin evine gelerek yemek yemek istediklerini söylediler. ... Kazak müfrezesi komutanı köy muhtarına “gündüz saatlerinde biz burada devriye görevi yapıyoruz. Sizin Türklere saldırmanıza göz yumamayız. Fakat devriye görevi bitti. Bu evde misafiriz. Sizin dışarıda ne yaptığınız bizi ilgilendirmez” dedi. Bunu duyan bizimkiler hemen silahlarını kaparak, toplu bir şekilde köyün Türk mahallesine yürüdüler. ... Türk evlerinin kapıları kırıldı ve bu evlerdeki en son Türk öldürülene kadar süren bir katliam başladı. Bütün bu uğursuz gece boyunca ben dehşet içinde korkudan bir köşeye sinmiş, kulaklarımı yırtan bizimkilerin boğuk bağırma ve çaresizlik içindeki kurbanların feryatlarına kulaklarımı tıkamağa çalışarak sabahlamıştım. Sabah olduğunda da iş tamamlanmıştı”.²⁵

1905-1906 katliamlarında ne kadar insanın öldüğü bilinmemektedir. Ölen insan sayısı konusunda 3100 ile 10.000 arasında değişen hesaplamalar ya-

24 Mehmet Sait Ordubadi, “Kanlı Yıllar”, *Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermenistan Arazisindeki Tarihi-Etnik Topraklarından Deportasiyası*, (der.), Bakü: Azərbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1998, ss. 33-44, s. 41.

25 Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermenin Anıları*..., s.20.

pılmıştı.²⁶ Bu çatışmalar sırasında Ermenilerin vermiş olduğu kayıpları değerlendiren Aknouni "yine de öldürülen Tatarların sayısı daha fazla. Ancak istatistiklerimiz yok, çünkü Müslümanların tuhaf bir adeti var. Ölenlerin sayısına ilişkin bilgileri ve bu tür her şeyi gizliyorlar" demektedir.²⁷

Batı basınında olaylar Ermeniler lehine o kadar abartılmıştır ki, sonunda gururu incinen Amerikan-Ermeni Cemaati açıklama yaparak bu durumu protesto etti. Açıklamada şöyle deniyordu:

"Ermenilerin sessizce boyunlarını kasaba uzatan zararsız kuzular oldukları, gerçeklerden kaynaklanan bir görüş değildir. Ermenilerin her zaman olaylardan en çok zarar görenler olduğu da doğru değildir. Bakü ve Nahçıvan'da durum buydu, ancak İrevan ve Eçmiyadzin'de kazanan onlardı. Şuşa ve Bakü'de Eylül ayında maddi kayıpları büyük olmuştu, ancak onlar da bunu Türklere fazlasıyla ödettiler."²⁸

1905 katliamlarının Kafkasya'nın tamamında Müslüman nüfus için ağır sonuçları oldu ama en acı sonucu İrevan tattı. 1917'ye gelindiğinde İrevan'daki Müslüman nüfus 1897'deki Müslüman nüfus kadardı. Bu da yirmi yılda hiçbir artış yaşanmadığını veya 20 yılda yaşanan artışın 1905-1906 katliamları sırasında öldürüldüğünü veya göç ettirildiğini göstermektedir. Buna karşılık ise aynı sürede İrevan şehrindeki Ermeni nüfusu üç defa artarak ve şehir nüfusunun yüzde 72,5'ini oluşturur hale gelmişti.

1906'da, Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un huzurunda Tiflis'te yapılan barış görüşmeleri çatışmalarda Ermenilerin sorumlu olduğunu açıkça göstermiştir. Bu görüşmede Müslümanlar tarafından Ermenilere üç şart sunuldu: Ermeni Katogikosu Şeyhülislama giderek işlenen cinayetler dolayısıyla af dileyecek; Ermeni papazları kiliselerde, sokaklarda işlenen cinayetleri lanetleyecek ve ölen Türklerin katilleri hükümete teslim edilecekti. Ermeniler şartları kabul ettiler, fakat iki maddenin değişmesini önerdiler. Katogikos hasta olduğundan onun adına Episkoposun Şeyhülislama gitmesi ve katillerin hükümet yerine Ermeni milletince cezalandırılmasını istediler.²⁹

²⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s.69.

²⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s.69.

²⁸ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s.70

²⁹ Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s.536.

Taşnaksutyun İktidarı ve Türklere Yapılan Katliamlar

Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü ve düzenli birliklerle Rusların yanında savaşa katıldılar. Ermeni kaynaklarında 200 bin Ermeninin etkin olarak cephelerde görevlendirildiği bildirilmektedir.³⁰ Bolşevik Devrimi patlak verince Rus askerleri görevlerini bırakıp yurtlarına döndüler. Buna karşılık Ermeni askerler cephede kaldı ve Rus subayların yönetimi altında varlığını sürdürdü. Böylece, Kafkasya cephesinde Ermeni gönüllü birliklerin yanı sıra Ermenilerden ibaret askeri birlikler kaldı. Rus egemenliğinin yerini Ermeni kökenli askerlerin ve Ermeni çetelerinin egemenliği aldı.³¹ Bu askeri birlikler kağıt üstünde Güney Kafkasya Komiserliği'ne (Zakavkom-Zakafkazskiy Komissariat), ardından da Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ne bağlı gözükmele birlikte fiiliyatta Taşnaksutyun'a bağlı idiler.

Bolşevik Devrimi ve Rusya'nın savaştan çekilmesi, Ermenilerin savaş sonrasına ilişkin hayallerini suya düşürdü. Osmanlı karşısında geri çekilen bu askeri birlikler büyük bir hınçla Anadolu'da ve Kafkasya'da Türk nüfusa yönelik katliamlara giriştiler. Daha sonraki tarihte oluşturulan bir raporda Aralık 1917-Mart 1918 arasında 32'si İrevan, 84'ü Üçkilse (Eçmiadzin), 7'si Yeni Beyazıt, 75'i Sürmeli kazasında olmakla, İrevan guberniyasında 198 Türk köyünün yakılıp yıkıldığı bildirilmektedir. 1908 nüfus verilerine göre bu köylerde yaklaşık 100626 kişi yaşamakta idi.³² McCarthy'nin ifadesiyle bu saldırılar çoğunluğu dehşete düşürerek göç etmelerini sağlamaya değil, bölgedeki bütün Müslüman nüfusu yok etmeye odaklanmıştı.³³ Bu birliklerde subay olarak bulunmuş Ohannes Apresyan'ın anıları da bu kanaati desteklemektedir:

Türklere karşı açılan savaş kısa bir zaman içinde tam bir yoketme savaşı halini aldı. İnsanın aklının alamayacağı ve kelimelerle ifadesine imkan olmayan korkunç şeyler oldu. Benim de katılmış olduğum bu hareketlerde görmüş olduğum sahneler ve tanık olduğum olaylar beni hasta etti. Maa-
lesef harp insanların korku, nefret ve melunluk hislerini boşaldığı korkunç

30 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek vd. *Ermeniler:Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.58

31 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 3. Baskı, İstanbul: İnkilap Yayınları, 1998, s. 221.

32 Azerbaycan Cumhuriyeti Gürcistan Büyükelçiliği tarafından hazırlanan rapor. Raporun tam metni için bkz. *Deportasiya...*, s.386-390; ayrıca bkz. Sani Hacıyev, "Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları, (XX. Yüzyıl Başları), *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 181-193, s.186. Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar, Sağalmaz Yaralar*, Bakü, Azerbaycan Devlet Yayınevi, 1997, s. 35.

33 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s.207

bir şeydir. Türklerin Türkiye'deki Ermeni meselesini Ermenileri sürmek suretiyle hallettikleri gibi, biz de Ermenistan'daki Türk problemini halletmeğe giriştik. Türklerin kaçmalarına imkan verecek yolları ve dağ geçitlerini tutarak kapattık. Hemen yok etme işine giriştik. Birliklerimiz bir biri ardına köyleri kuşatıyorlardı. Topçu ateşi ile köy evleri taş ve toprak yığınları haline getiriliyor ve köylüler köyde barınamaz bir hale gelip köy dışındaki kırlara kaçmaya başlayınca da tüfek mermileri ve süngülerle işlerini tamamlıyorduk. Hiç şüphesiz ki, Türklerin bazıları kaçabildiler. Bunlar ya dağlarda kendilerine sığınacak bir yer bulabildiler veyahut da sınırı aşıp Türkiye'ye kaçtılar. Geri kalanlar ise tamamen öldürüldü. Böylece Rus Ermenistanı'nın Nahçıvan'dan Ahalkalak'a kadar olan bütün sınır bölgesi Ağrı dağının eteğindeki sıcak ovalardan kuzeydeki soğuk dağ yaylalarına kadar her yer yerle bir edilmiş Türk köylerinin dilsiz kalmış harabeleri ile doldu. Şimdi bu köylerde ... kurt ve çakalların ulumalarından başka bir ses duyulmuyor.³⁴

Başka sebeplerin yanında hem de bu Müslüman kıyımlarını önlemek için ileri harekatta bulunan Osmanlı birlikleri İrevan guberniyasındaki Müslümanların tamamen yok edilmelerini önledi. 9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa Kars'tan İstanbul'a gönderdiği raporda ileri hareket sırasında karşılaştıkları manzarayı "...Ermeniler, kadın çocuk tefrik etmeksizin yakalayabildikleri her Müslim ferdi katlederek bugünkü mevkilerine kadar çekildiler. Ermenileri takip eden ordumuzun bütün aksâmı da bu Müslüman şehitlerinin cesedini ve keserle parçalanmış olan uzuvlarını defnederek geldiler" şeklinde anlatmaktadır.³⁵

Ermenilerin Müslümanlara yönelik saldırıları sadece İrevan guberniyası ve Doğu Anadolu ile sınırlı kalmadı. Kafkasya'nın diğer bölgelerine de taşı. Hatta nüfusun oldukça küçük bir kısmını oluşturdukları Bakü'de Bolşeviklerle işbirliği içinde Müslüman nüfusa saldırdılar ve 30 Mart-1 Nisan 1918 tarihleri arasında üç günde 8-12 bin Müslüman öldürüldü. Bunu Şamahı'da, Guba'da ve Gence'de Müslümanların katliamları izledi.³⁶

34 Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeninin Anılarında...*, s.187. İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un değerlendirmesi de Hartill'in anıları ile örtüşmektedir. "General Dro'nun yanında hizmet görmüş subaylarımın verdiği raporlardan biliyorum ki, savunmasız köyler topçu ateşine tutulmuştur ve sonra işgal edilmişlerdir; eğer orada kaçmamış yerli halktan kimse bulunmuşsa bunlar vahşice öldürülmüşlerdir, köy talan edilmiştir, bütün sürü hayvanları gaspedilmiştir ve sonunda köy yakılmıştır. Bu eylemler, Müslümanları baştan def etme amacıyla düzenli ve sistemli biçimde yürütülmüştür". Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 252.

35 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezaalimi*, Cilt 1, belge 23, Ankara, 1995, s. 310.

36 Bakü katliamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Elçin Efendiyev, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, İstanbul: Emre Yayın-

Ermenilerin Osmanlı ile barışa yanaşmaması ve Müslüman nüfusa yönelik katliamları Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin çözülmesine yol açtı. 26 Mayıs 1918'de Gürcüler Bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'ni ilan edip ayrıldılar. Bunu 28 Mayıs'ta Azerbaycan'ın, ardından da Ermenistan'ın bağımsızlığı izledi. Fakat sınırların nasıl olacağı en önemli sorun olarak önlerinde duruyordu.

Gümrü Osmanlı'nın elinde bulunduğundan Ermenistan yetkilileri Azerbaycan'a başvurup İrevan'ın yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti olması için rıza göstermesini istediler. Azerbaycan Milli Şurası bölgede savaşa son verilmesi şartıyla Ermenilerin İrevan'a ilişkin talebini olumlu karşıladı ve oy çokluğu ile İrevan'ın Ermenistan'ın başkenti olmasını kabul etti. Başbakan Han Hoyski 29 Mayıs 1918'de Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski'ye şu telgrafi çekti. "Biz Ermenilerle tartışmaları sonuçlandırdık. Onlar ultimatolumuzu kabul ederek savaşa son verecekler. Biz ise İrevan konusunda onlara taviz verdik".³⁷ Böylece tarihi Türk şehri Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkentine çevrildi.

204

Bu sırada, Batum'da Osmanlı Devleti ile bağımsızlığını yeni ilan eden üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti arasında sürdürülen müzakereler de sonuçlandı. 4 Haziran 1918'de Ermenistan'la barış anlaşması imzalandı. Osmanlı ile sürdürülen görüşmelerde ve varılan uzlaşmalarda aynı zamanda yeni Ermenistan devletinin sınırları da belirlendi. Buna göre yüzölçümü 10 bin km² olan Ermenistan Cumhuriyeti Yeni Beyazıt, İrevan ve Gümrü kazalarının belli bölümlerinden oluşuyordu.³⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin barış karşılığında İrevan konusundaki tavizine ve Osmanlı ile yapılan barış anlaşmasına rağmen, Ermeni birlikleri Müslümanlara yönelik katliamlarını sürdürdüler. Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Müslümanlar bir tarafa, Andranik komutasındaki bir-

ları, 2006. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s.250.

37 Nesib Nesibzade, *Azerbaycanın Harici Siyaseti*, Bakü: Ay-yıldız Yayınları, 1996, s.105. Ayrıca, Atahan Paşayev, "Köçürülme", *Deportasiya. Azerbaycanlıların Ermenistan Arazisindeki Tarihi-Etnik Topraklarından Deportasiyası*, (der.), Bakü: Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1998, ss. 53-68, s.54.

38 Fahrettin Kırzoğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara: KÖKSAV Yayınları, 1999, s.92. Ayrıca, Batum Anlaşması'ndan sonra 17 Haziran-13 Temmuz 1918 tarihleri arasında Gümrü'de yapılan görüşmeler için bkz. Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.

likler Azerbaycan'ın Zengezur ve Nahçıvan bölgelerine saldırıp Müslümanları kıyımdan geçirmeye başladılar. Ermenistan Kolordu Komutanı General Nazarbekof'un 27 Haziran 1918'de Türk tarafına iletilmek üzere Gümrü'deki Ermeni Komisyonuna gönderdiği yazıda Andranik'in yaptığı mezalim itiraf edilmekte ve şöyle denilmektedir: "...emirlerime itaat etmediklerinden dolayı kumandam altındaki kolordudan bütün müfrezesiyle 5 Haziran 1918 tarihinde tard edilen Andranik'in Nahçıvan havalisinde hakikaten bir çok mezalim ve fecâyî yapmakta olduğunu Türk Kumandanlığı'na bildirmenizi rica ederim".³⁹ Ermenistan'la müzakereleri sürdüren Türk Komisyonu'nun başkanı Kazım Karabekir de raporunda, yeni başlayan dostluğun devam etmesi için bölgede yaşanan gelişmeleri üstlerine bildirirken Ermenistan yönetimini suçsuz gösterdiğini, barış anlaşmasına sadık kalarak belirlenen sınırın geçilmemesi için birliklerine kesin talimatlar gönderdiğini yazmaktadır.⁴⁰

Azerbaycan yönetimi de Andranik'in yaptıklarına karşılık verecek durumda değildi. Her şeyden önce karşılık verecek ordusu yoktu. Azerbaycan Ordusu Osmanlı'nın yardımı ile Haziran sonlarından itibaren oluşmaya başladı. Üstelik Başkent Bakü Bolşevik ve Taşnak ittifakının işgali altında idi ve bu sebeple de Azerbaycan yönetiminin önceliği Bakü'yü işgalden kurtarmaktı. Yalnız 15 Eylül 1918'de Bakü işgalden kurtarıldıktan sonra Zengezur'a asker gönderilebildi ve Andranik de bunun üzerine İrevan'a çekildi.

Ermeniler tarafından yapılan katliamları incelemek üzere 1918'te oluşturulan, Azerbaycan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun hazırladığı rapora göre, Andranik komutasındaki birliklerin Zengezur'a bu saldırıları sonucunda 115 köy yakılıp yıkılmıştır. Bu saldırılarda 3257 erkek, 2276 kadın, 2196 çocuk olmakla toplam 7729 kişi öldürülmüş; 1060 erkek, 794 kadın, 485 çocuk olmakla toplam 2339 kişi de yaralanmıştı. 50 bin kişi Zengezuru terk etmek zorunda bırakılmıştı.⁴¹ Andranik'in yakın arkadaşı binbaşı Bah-

39 Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır...*, s.195.

40 Kazım Karabekir, *1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezâlimi*, İstanbul: Emre Yayınları, 2000, s.227.

41 Söz konusu raporda ırza geçmeler, öldürmeden önce yapılan işkenceler ve katliamlar ayrıntılı bir biçimde, isimler zikredilerek yer almaktadır. Örneğin, Bağudı köyünde 400 kişi köy camisine toplatılarak yakılmıştır. Raporun tam metni için bkz. *Deportasiya. Azerbaycanlıların Ermenistan Arazisindeki Tarihi-Etnik Topraklarından Deportasiyası*, (der.), Bakü: Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1998, ss. 367-378. Ayrıca, Sani Hacıyev, "Ermenilerin Azerî Türklerine Karşı", s.188.

ram, daha sonraki yıllarda tıpkı Zengezur'da olduğu gibi, Basar Geçer'de yaptıklarını övünerek şöyle anlatacaktı:

"Basar Geçer'de Türk nüfusu yok ettim; Hiçbir şeye aldırmadan... Bazen insan kurşuna acıyor. Bu köpeklerle karşı en doğru hareket çatışmadan sonra sağ kalanları toplamak, kuyulara doldurmak ve dünyadan yok olmaları için yukarıdan üzerlerine iri taşlar atarak öldürmek... Ben de böyle yaptım: kadınları erkekleri, çocukları topladım; onları bıraktığım kuyuları ağzına kadar taşla doldurarak icaplarına baktım!"⁴².

31 Ekim 1918 tarihinde yürürlüğe giren, Mondros Mütarekesi ile birlikte Ermenilerin Müslümanlara yönelik saldırıları ve katliamları daha şiddetli bir hal aldı. Mondros Mütarekesi gereğince Kafkasya'daki Osmanlı birlikleri geri çekildi ve onların yerini İngilizler aldı. Ermeniler İngilizlerin müttefikiydiler. Dolayısıyla, İngilizlerin Kafkasya'ya gelişi Ermenileri cesaretlendirdi. İngilizlerin desteği ile hem Zengezur'u⁴³ hem de Osmanlı'dan boşalan yerleri kendi egemenliği altına almaya koyuldular.

"Baş Gerni Birliği Komutanı Yarbay Melik Şahnazarov, Bağımsız Ermeni Tümen komutanına acele kaydıyla gönderdiği 7 Kasım 1918 tarihli raporunda, bu bölgedeki bütün köylerin bombalandığını, 30 Türk köyünün işgal edildiğini ve geri kalan 29 köyün bombalanması amacıyla ileri harekate geçildiğini bildiriyor, izin istiyordu. Taşnak katiller merkezden onay alınca Baş Gerni ilçesindeki onlarca Azeri köyünü yerle bir ettiler, kadınları, çocukları, yaşlı genç ayrımı yapmadan pek çok insanı katlettiler, mallarını yağmaladılar"⁴⁴.

Başlangıçta İngilizler de Kars ve İrevan guberniyasının tamamını, Gence ve Tiflis guberniyalarının bir kısmını içeren bir Ermenistan fikrine sıcak yaklaşıyorlardı. Böylece, Güney Kafkasya'daki Ermenilerin yüzde 80'i bu devletin sınırları içine alınmış olacaktı. Bu muhayyel sınırlar içerisinde 932 325 (yüzde 41.09) Ermeni'ye karşılık 1131 916 (yüzde 49,67) Müslüman'ın

42 A. A. Lalyan, *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, çev. Keyhan Yükseler, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, s. 45

43 Zengezur eyaleti yöneticisi Melik Namazaliyev'in 10 Ocak 1919 tarihinde merkeze gönderdiği telegrafta Zengezur kazasının 30 Müslüman köyünün General Andranik'in silahlı çeteleri tarafından dağıtılıp yakıldığını bildiriliyordu. *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Belge 27, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001, s.20.

44 A. A. Lalyan, *Taşnak Partisi'nin...*, s.86.

yaşamakta olması İngilizler tarafından önemsenmemekteydi.⁴⁵ Zamanla İngilizlerin bu tutumunda küçük bazı değişiklikler yaşandı. Tiflis ve Gence guberniyalarının bir kısmının Ermenistan'a birleştirilmesi fikrinden uzaklaşmakla birlikte İrevan guberniyasının tamamının ve Kars'ın Ermenistan'a birleştirilmesi fikrini desteklediler. Bu çerçevede Osmanlı'nın Mondros Mütarekesi sebebiyle çekilmek zorunda kaldığı bölgelerin Müslüman ahalisinin oluşturduğu Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti İngilizler tarafından devrildi ve söz konusu bölge Ermenistan'a bırakıldı.

Bu fırsattan yararlanan Ermenistan orduları Müslüman köylerini kuşatarak Ermenistan yönetimine teslim olmaları yönünde ultimatolara verdiler. Tuğgeneral Osipyants'ın Zaruşad kazası sakinlerine yaptığı ultimatolara bu ultimatoların tipik örneğini oluşturmaktadır:

"Bağlılık bildirimizle birlikte özgürlüğünüzü ve mallarınızın güvenliğini koruyacağımı, aksi takdirde, ailelerinizin uğrayacağı zararların ve acıların bütün sorumluluğu sizlere ait olacaktır; çünkü köylerinizi top ateşine tutmak, evlerinizi yakıp yıkmak, malınızı mülkünüzü yok etmek zorunda kalacağım. Biliyorsunuz ki, birliklerimle Romanova köyüne geldim ve fikrinizi değiştirirsiniz, karılarınıza, çocuklarınıza acırsınız, teslim olduğunuza dair temsilcilerinizi gönderirsiniz diye iki gündür sabırla bekliyorum."⁴⁶

Doğal olarak Müslümanlar Ermenistan'a tabii olmayı reddediyorlardı ve ultimatolarda denildiği gibi top ateşinin ardından Müslüman ahalinin kıyımından geçiriliyordu. Bu katliamlar artık denetim dışı çeteci birliklerin saldırıları sonucunda değil, bölgedeki Müslüman nüfusu tamamen yok etmeye ilişkin merkezden verilen talimatlar doğrultusunda icra edilen katliamlardı. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir, 16 Temmuz 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda yakalanan Ermenilerin "...bu havâlide bir tek Müslüman kalmayınca kadar İslamların mahvına devam edileceğine veya İslamları kamilen Aras nehrine dökeceklerine Ermenilerin karar verdikle-

45 İngilizler tarafından Kafkasya'da oluşturulmak istenen Ermenistan ve nüfus yapısına ilişkin istihbarat raporları için bkz. Anita L. P. Burdett, (der.), *Armenia. Political and Ethnic Boundaries. 1878-1948*, Chippenham, Wiltshire: Archive Editions, 1998, s.568-575. Çok sonralar Amiral Bristol İngilizleri bu yanlış tutumları konusunda şöyle eleştiriyordu: "...İngilizler Ermenileri cesaretlendirmekle insanlık ilkelerince yahut halkların kendi yazgılarını kendi belirleme hakkı ilkesine uygun davranmamışlardır. Onlar da Ermenilerin diğer bir ırkı egemenlik altına alma tasarısının ve azınlığın çoğunluğu yönetmesi girişiminin bir parçası olmuşlardır; hem de azınlığın çoğunluğu yönetebilmek şöyle dursun kendi kendini bile yönetmekten aciz bulunduğunu pek iyi bilmeleri gerektiği halde". Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s. 256.

46 Kızıl Kitap, *Güneybatı Kafkasta Taşnak Mezalimi*, çev. Kayhan Yükseler, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, s.73.

rini” söylediklerini bildirmektedir. “Elde edilen ve Ermeni kıtaatına yazılan mahrem emirnamelerinde dahi aynen şu cümleler vardır: Şarur ahalisini Araz çayına dökmek üçüncü alay kumandanının vazifesidir.”⁴⁷

Doğuda Zengezur, batıda ve güneyde Nahçıvan, Şerur, Derelyez ve Kars sınırlı da olsa Ermeni egemenliğine karşı direnme olanağı bulurken, Ermenilerin egemenliği altındaki İrevan, Yeni Beyazıt, Üçkilse ve Gümrü kazalarındaki Müslüman ahalinin ölüm veya kaçıp gitme dışında seçeneği yoktu. Gürcistan’daki Azerbaycan Büyükelçiliği Merkeze gönderdiği raporda 1919 yılının son 2 ayında Üçkilse kazasında daha 62 köyün yakılıp yıkıldığını, İrevan kazasının Zengibasar hariç tüm Müslüman köylerinin yok edildiğini bildiriyordu.⁴⁸

Bazen Ermenistan’ın egemenliği altındaki bölgelerin Müslüman ahalisi göç için Ermenistan yönetimine başvuruyordu. Bu müracaatların olumlu karşılandığı da oluyordu ama bazen bu toplu göçler kolayca kıyım için bir tuzağa da dönüşebiliyordu.

208

“Rus ordusunun çözülmesi ve Taşnak Partisinin idareyi eline almasından sonra bu Türkler ezilmeye ve hakaret görmeğe başladılar. Aleksandropol’daki Türkler hükümete başvurarak Türkiye’ye göçmelerine izin verilmesini istediler. Bu izin kendilerine verildi. Türkler de evlerini terkedip eşyalarını öküz arabalarına yükleyip yola koyuldular. Aleksandropol’dan Türk sınırına giden en kısa yol benim alayımın yerleşmiş olduğu Severski kışlasının önünden geçer.

Bu Türklerin böyle kitle halinde yolculuğa çıkmış olmaları, Müslüman olan herkese karşı giderilmesine imkan olmayan kinlerini bir derece tatmin etmek için Taşnaklara kaçırılması uygun olmayan bir fırsat gibi gözüküyordu. Askerler Taşnak Hükümeti’nin böyle kötü niyetli bir amacına alet olamazlardı. Bu sebeple taşnak hükümeti kışlaya kendi silahşörlerini yerleştirdi ve bu silahşörleri de şehirden toplayabildikleri kadar bir çapulcu grubu ile

47 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi*, Cilt 2, belge 20, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995, s.45. Kazım Karabekir Amerikan heyetine verilen raporunda, yalanan Ermenilerde bulunan askeri birliklere verilen emirde “Şerur ahalisini Araz çayına dökmek üçüncü alay kumandanının vazifesidir. Maksat Şahtatı ve Kirvan karyelerini batırıp, ora Müslümanlarını dahi Araz çayı arkasına dökmektir” yazıldığını belirtmektedir. Kazım Karabekir, *1917-20 Arasında Erzincandan...*, s.192.

48 *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Belge 95..., s.85.

takviye etti. Bunları Türk kabilelerinin geçecekleri yol üzerindeki bir vadide mevzilendirdi.

Türkler at arabaları gıcırtilar çıkararak ve arabaların üstüne tepeleme yerleştirilmiş eşyalar kayıp eğilerek karlı yolda ilerliyorlardı. Çocuklar öküz sürülerini güdüyor, tiz Türk haykırıışları sopalarla dürtükleyerek öküzleri yolda tutmaya çalışıyorlardı. Arabalarda yüzlerini Türk usulü peçelerle örtmüş kadınlar kucaklarında küçük çocuklarını taşıyordu. Arabalara yüklenmiş eşya yığınları arasında battaniyelere sarılmışlar, rüzgar ve soğuktan korunacak şekilde kendilerine yer edinmişlerdi.

Vadideki yolun bir noktasına yolu kapatan bir engel yerleştirilmişti. En öndeki araba grubu bu engele varınca durdu. Kayalar arasında saklanmış olan Taşnak silahşörleri ve çapulcular ateşe başladılar. Kadın ve çocuklar arabalardan atlayıp çığlıklar içinde birbirlerine karıştılar. Kaçıyor ve ümitsiz bir şekilde sığınacak yer arıyorlardı.

Katliam tamamlanmıştı. Ateş açılımı ve Türklerin canhıraş çığlıklarını işiten kışladaki Ermeni askerleri olay yerine koştular ve ancak birkaç Türkü kurtarabilerek katilleri oradan uzaklaştırdılar. Aynı gün Aleksandropol'un terkedilmiş olan Türk bölgesi de talan edilip yerle bir olacak şekilde tahrip edildi.⁴⁹

Müslüman nüfusun kıyımdan geçirilmesi zaman zaman şiddet derecesi zayıflamakla birlikte, 1920 yılına, Osmanlı'nın yeniden ileri harekate başlamasına ve Ermenistan'ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesine kadar sürdü. Daha sonra dönemin Ermenistan Başbakanı Kaçaznuni yaptıklarını "Müslüman bölgelerinde düzeni sağlayacak idari önlemler alamadık, silaha sarılmak zorunda kaldık, ordular gönderdik, yıktık ve katliamlar gerçekleştirdik... Vedi Basar, Nahçıvan, gibi önemli noktalarda silah gücüyle bile iktidarımızı kuramadık, yenildik ve geri çekildik" diyerek itiraf edecekti.⁵⁰

Kafkasya Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra yeni sınır düzenlemeleri yapıldı. İrevan guberniyasının İrevan, Gümrü, Üçkilse, Nor Beyazit ve Şerur-Derelyez kazasının Derelyez kısmının yanı sıra Gence guberni-

49 Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeninin Anılarında...*, ss.110-111.

50 Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005, s.55-56

yasının Zengezur kazası, Kars vilayetinin Akbaba bölgesi, Tiflis guberniyasının Lori-Pembek bölgesi, Gence guberniyasının Kazak kazasının Dili-can dairesi birleştirilerek Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) oluşturuldu.⁵¹ 18 Şubat 1929'da Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi Komitesi'nin kararıyla Cebrail kazasının Nüvedi, Ernezir ve Tuğut köyleri de Ermenistan SSC Mehri kazasına birleştirildi ve böylece Nahçıvan'la Azerbaycan bir birinden koptu. Bu eklemelerle birlikte, Ermenistan'ın 1918'de 10 bin km² olan yüzölçümü 29,8 bin km²'ye ulaştı.⁵²

1926 yılına ilişkin nüfus istatistiklerinden yol çıkılarak 1918-1920 yılları arasında bugünkü Ermenistan sınırları içindeki Türk nüfusunun 200 binin üzerinde kayıp verdiği tespit edilmektedir. Ermeni tarihçi Lalayan'ın hesaplamalarına göre, iki yıllık Taşnaksutyun iktidarı döneminde mevcut sınırlar içinde 220 bin Müslüman (200 bin Türk, 20 bin Kürt) yok edilmiş, ya öldürülmüş ya da göç etmek zorunda bırakılmıştı⁵³. Bu da Müslüman nüfusun yüzde 77 azaldığını göstermektedir. Daha ayrıntılı başka bir hesaplamada ise 1916'da mevcut Ermenistan sınırları içinde 333 bin Türkün yaşadığı, 1926 nüfus sayımında ise 84,5 bin Türkün kayıt altına alındığından yola çıkılarak 1918-1920 yılları arasındaki Türk nüfus kaybının yaklaşık 249 bin olduğu ileri sürülmektedir. Üstelik 1926'da nüfus kayıtlarında yer alan 84,5 bin Türkün önemli bir kısmının da Bolşevik işgali sonrası döndüğü kaydedilmektedir.⁵⁴

1931 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus istatistiklerine göre, Ermenistan sınırları içinde 1918 öncesi Türklerin yaşadığı 204 köy tamamen boştu ve bu köylerde bir kişi dahi kayda alınmamıştı. 3 köyde 1 kişi, 12 köyde ise 10'nun altında insan kaydedilmişti.⁵⁵

51 Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar...*, s.40.

52 İ. Memmedov, S. Esedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi*, Bakü: Azerbaycan Yayınevi, 1992, s.47.

53 A. A. Lalayan, *Taşnak Partisi'nin...*, s. 92.

54 Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar...*, s.42-43'teki tablo.

55 Listenin tamamı için bkz. Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar...*, ss. 231-256.

1916 ve 1926 Yıllarına İlişkin Türk Nüfusunun Karşılaştırılması⁵⁶

1920'ye kadar olan kazalar	1920-1930 arasındaki kazalar	1916 Türk nüfusu	1926 Türk nüfusu
İrevan	İrevan	86867	24039
Üçkilse	Üçkilse	41365	8247
Nor Beyazit	Nor Beyazit	50 754	14065
Şerur-Derelyez	Derelyez	58476	5941
Gümrü	Leninakan	24791	7816
Gence Guberniyasından Ermenistan'a verilen	Zengezur	52612	5634
Kazak kazasından Ermenistan'a verilen	Dilican	8181	8181
Gürcistan'dan Ermenistan'a verilen	Lori Pembek	10616	10616
Toplam		333662	84539

Stalin: "Azerbaycanlılarını Al Götür"

Kars Antlaşması'nın 14 maddesi, antlaşmanın imzalanmasından sonra altı aylık bir süre içinde mülteciler konusunda özel bir anlaşma yapılmasını öngörmekteydi. Böyle bir anlaşmanın yapıp yapılmadığı meçhul olmakla birlikte, Ermenistan'ın mültecilerin dönmeye yönelik bir çalışma başlattığı bilinmektedir. 27 Nisan 1922'de Ermenistan Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Myasnikyan İran Hükümeti'ne bir mektup yazarak İran'a göç etmiş Türklerin dönmeleri için yardım etmelerini, ulaşım ve gerekli belgelerin verilmesinde kolaylık sağlanmasını istemiştir. Devrim Komitesi Taşnaksutyun'un Türklerin mülklerinin müsadere edilmesine ilişkin kararını yürürlükten kaldırdı. Dışişleri Komiserliği ve Adalet Komiserliği müşterek bir program hazırladı. Ayrıca, bir Türk -Süleyman Nuri Ermenistan Devrim Komitesi'ne üye seçildi ve İran'a giderek mültecilerin geri dönmesi için çalıştı.⁵⁷ Bu çalışmalar sonucunda bir miktar Türk'ün Ermenistan'a dönmesi sağlandı. 1926 yılına ilişkin nüfus istatistiklerine göre Ermenistan'da 84.5 bin Türk vardı. Bunun yaklaşık 60 bin kadarının 1920'den sonra döndüğü iddia edilmekte-

56 Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar...*, s.42-43'teki tablo kısaltılarak oluşturulmuştur.

57 Hatem Cabbarlı, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, Şubat 2002, ss.122-146, s.135.

dir.⁵⁸ 1931’de Ermenistan’daki Türk nüfusu 106.778’e ulaştı.⁵⁹

2. Dünya Savaşı Ermenistan’daki Türkler için yeni bir dönüm noktası oldu. 1943 Tahran Konferansı sırasında bir grup Ermeni Molotov’la görüşerek Ermenistan’a göç etmelerine izin verilmesi için Sovyet yönetimine müracaatta bulundular.⁶⁰ Savaş sonunda Ermenilerin bu talepleri olumlu değerlendirildi ve “vatana dönüş projesi” başlatıldı. Konuyla ilgili bir komisyon oluşturuldu ve Ermeniler yaşayan ülkelerde faaliyetlere başladı. Komisyonun verilerine göre, göç için kayıt yaptıran Ermenilerin sayısı 130 bindi.⁶¹ Anavatan’a dönüş projesi çerçevesinde 1 Haziran 1946’da Suriye’den, Temmuz’un sonlarına doğru da Yunanistan’dan ilk katile Ermenistan’a gitmek üzere yola çıktı.⁶² Bu proje çerçevesinde 1946’da 50,9 bin, 1947’de 35,4 bin, 1948’de de 10 bin Ermeni Suriye, Yunanistan, Lübnan, İran Bolgaristan, Romanya, Filistin, Fransa, ABD, Mısır ve Irak’tan Ermenistan’a kabul edildi.⁶³ Dışarıdan göçün azalmasının temel sebeplerinden birisi Batı blokunun SSCB’nin bu girişiminden rahatsız olması idi. Ermenistan yönetimi ise, bunu dışarıdan gelen Ermenilerin kentli olmaları, dolayısıyla da kırsal kesimde yerleşmek istememesine bağlıyordu. Çözüm olarak da İrevan ve çevresindeki Türk nüfusun Azerbaycan’a göç ettirilmesini Moskova’ya önerdi.⁶⁴

Ermenistan’ın bu önerisi üzerine yaşananları dönemin Azerbaycan Komünist Partisi I. Sekreteri Mircafer Bağirov şöyle anlatmaktadır. “1947’nin sonlarına doğru Stalin tarafından Moskova’ya çağırıldım, Kremlin’de Ermeni mevkitaşım Arutyanov’la karşılaştım, beraberce Stalin’in odasına girdik. Stalin her hangi bir açıklama yapmadan “Bağirov biliyorsun, Ermeniler dışarıdan Ermenistan’a geliyorlar. Arutyanov’un da toprağı yoktur. Sen Azerbaycanlılarını oradan götürüp Muğan’da, Mil’de yerleştirirsin” dedi. Düşün-

58 Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar...*, s.40.

59 Habip Rahimoğlu, *Silinmez Adlar...*, s.43’teki tablo.

60 Sefyar Musayev, “Megsed Ermenistanda Yaşayan Azerbaycanlıların Oradan Çıkarılması İdi”, *Deportasiya* (der.), Bakü: Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, s. 204.

61 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar”, *Deportasiya*, (der.), Bakü: Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1998, ss.91-129, s.97.

62 Süleyman Seydi, “Sovyetler Birliği’nin Ermeniler için Başlatukları “Anavatana Dönüş Projesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 8, Kış 2003, ss.96-113, ss.105-106.

63 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar” ..., s.97.

64 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar” ..., s.98.

mek için süre istediğimde “Söylendi, yap! Bitti” yanıtını aldım.⁶⁵

Bu görüşmeden kısa süre sonra, 23 Aralık 1947’de SSCB Bakanlar Kurulu’nun 4083 sayılı “Ermenistan SSC’den kolhozçuların ve başka Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan SSC’nin Kür Araz Ovalığına göçürülmesi hakkında” kararı açıklandı. Kararda her hangi bir giriş veya açıklamaya yer verilmeden, 1948-1950 yılları arasında “gönüllülük” esasında Ermenistan SSC’de yaşayan 100 bin kolhozcu ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC’nin Kür Araz ovalığına göç ettirilmesi buyuruluyordu. Ayrıca, kararda göç ettirileceklerin yıllara göre dağılımına da yer verilmişti. Buna göre, 1948’de 10 bin , 1949’da 40 bin, 1950’de 50 bin kişinin göç ettirilmesi gerekiyordu⁶⁶. Söz konusu kararın 11. maddesinde de göç eden Azerbaycanlıların evlerine dışarıdan gelen Ermenilerin yerleştirilmesi için Ermenistan SSC Bakanlar Kuruluna izin verildiği bildiriliyordu.⁶⁷

Bu karar çerçevesinde 1948’de 8.209 kişi Ermenistan’dan Azerbaycan’a göç ettirildi. Ayrıca, Kür-Araz ovasına yerleşmek istemeyen 2834 kişi de (429 aile) kendiliğinden Azerbaycan’ın diğer bölgelerine göç etti.⁶⁸ Kür-Araz ovasında göçmenleri barındıracak yeterince yapı olmaması ve Ermenistan iklimi ile Kür-Araz ovasının iklimi arasında keskin farklılık sorunlara yol açtı. Bu sebeple de 9 Temmuz 1948’de Azerbaycan Başbakanı T. Guliyev, SSCB Başbakan Yrd. Molotov’a mektub yazarak ülkenin diğer bölgelerine yerleştirilmesi için izin istemiş fakat olumsuz yanıt almıştır. Sonuçta Kür Araz ovalığına göçürülmüş bu binlerce Azerbaycanlı arasında ölümler vuku bulmuştur.⁶⁹

Söz konusu karara göre 1949 yılında 40 bin Azerbaycanlı’nın göç ettirilmesi gerekiyordu. Fakat, bir önceki yıl yaklaşık 11 bin göçmenin yerleştirilmesi sırasında yaşanan sorunları göz önünde bulunduran Azerbaycan yönetimi bunun imkansız olduğunu Moskova’ya anlatmaya koyuldu. Savaştan yeni çıkmış ülkenin kaynakları oldukça kıttı. Ayrıca, ülkenin diğer bölgelerine göç ettirilmesine de izin verilmiyordu. Gelenler günlerce tren garında bek-

65 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar” ..., s.98.

66 Atahan Paşayev, “Köçürülme” ..., s.56.

67 İsmayıl Veliyev, “Deportasiya” ..., s.80.

68 Atahan Paşayev, “Köçürülme” ..., s. 58.

69 Atahan Paşayev, “Köçürülme” ..., s.56.

lemek zorunda kalıyordu veya bölgedeki ailelerin yanına veriliyordu. Yaşlılar ve çocuklar ağır taşınma koşullarına, keskin iklim değişikliğine dayanamayarak ölüyordu. Bu çerçevede Azerbaycan yönetimi direnmeye, göçü zamana yaymaya çalıştı. Ermenistan'la 1949'da 15 713 kişinin göç ettirilmesi konusunda uzlaşmaya varıldı. Ermenistan'ın rıza göstermesine rağmen Moskova bu durumu kabul etmeyerek 40 bin kişinin göç ettirilmesi konusunda ısrar etti. Uzun, zorlu müzakereler sonunda göç planında değişiklik yapılması kabul edildi ve 1949'da 10 595 kişi Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç ettirildi.⁷⁰

Ermenistan'dan Azerbaycanlıların göç ettirilmesi Stalin'in 1953 yılında ölümüne kadar sürdü. Bu süre zarfında Ermenistan'dan toplam 53 bin kişi göç ettirilmişti.⁷¹ Ayrıca, bu yıllar arasında binin üzerinde ailenin de kendiliğinden göç edip Azerbaycan'ın diğer bölgelerine yerleştiği tahmin edilmektedir.⁷²

Zamanla Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göç ettirilmesinin, yurtdışından Ermenilerin dönmesi ile ilgisi olmadığı, bunun Ermenistan'ın Türklerden arındırılması politikasının bir parçası olduğu anlaşıldı. Her şeyden önce, 1948'den sonra yurtdışından Ermeni göçü durmuştu. Ayrıca, gelenlerin de İrevan'a yerleştiği, kırsal bölgelere gitmediği görüldü. Oysa uygulama sırasında kırsal bölgelerden de Azerbaycanlılar göç ettirilmişti. 1975'te Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin Küçük Kurultayında (pleniumunda) bu yıllarda boşaltılan 476 köyün halen boş olduğu bildiriliyordu.⁷³

1988-Ermenistan'ın Türklerden Arındırılması

Stalin'in ölümünden sonra, göç ettirilen Türkler arasından, Ermenistan'ın karşı çıkmasına, zorluklar çıkarmasına, baskı uygulamasına rağmen geri dönenler oldu. Fakat, bunlar kitlesel değildi, oldukça sınırlı kaldı. Örneğin, 1954'te 1155 ailenin eski evine döndüğü bildirilmektedir.⁷⁴ Dönenlerle bir-

70 Atahan Paşayev, "Köçürülme"..., s.59.

71 Atahan Paşayev, "Köçürülme"..., s. 65.

72 Kimi araştırmacılar kendiliğinden göç edenlerin çok daha fazla olduğunu ileri sürmekte ve genel olarak bu yıllar içinde Ermenistan'dan abartılı bir rakamla yaklaşık 100 bin Azerbaycanlı'nın göç ettiğini ileri sürmektedir. Vakıf Arzumanlı, "Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar", ss. 98-99.

73 İ Memmedov, S. Esedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları...*, s.50.

74 İsmayıl Veliyev, "Deportasiya"..., s.83.

likte, Sovyet nüfus sayım sonuçlarına göre, 1959’da Ermenistan’da yaklaşık 108 bin Türk yaşamaktaydı. Bu da genel olarak Ermenistan nüfusunun yüzde 3,7’sini oluştuyordu.⁷⁵

Ermenistan’da Ermeni ve Türk Nüfusu⁷⁶

	1959	1970	1979	1989	1959- 1970 %	1970- 1979 %	1979- 1989 %
Ermeni	1552600	2208300	2725000	3083600	42,3	23,4	13,2
Türkler	107700	148200	160800	84900	376	8,6	-47,2

1960’lardan itibaren Türklere yönelik baskıların yeni dalgası başladı. Bu konuda başlıca iki etken önemli rol oynadı. Birincisi, 1961’de Sovyetler Birliği’nin yeniden yurtdışından Ermenilerin Ermenistan’a göç ettirilmesi kampanyasını başlatmasıdır. 1962-1973 yılları arasında yurtdışından daha 26,1 bin Ermeni Ermenistan’a göç ettirildi.⁷⁷ İkincisi ise, yurtdışından Ermeni göçüne paralel olarak, “soykırım” iddialarının gündeme taşınmasıdır. 1964’te “soykırım”ın 50. yıldönümü ile ilgili karar alındı. Bu karar çerçevesinde pek çok etkinlik yapıldı. Ayrıca, 1965’te Andranik’in doğumunun 100. yılı ile ilgili törenler düzenlendi.⁷⁸ Bu gelişmeler Ermenistan’da Türk düşmanlığını yeniden alevlendirdi. 1965’ten itibaren, her yıl yapılan 24 Nisan anma törenleri ülkedeki Türklere yönelik ırkçı saldırılara dönüştü. Örneğin, 1983’te 24 Nisan törenlerinin ardından, kalabalık gruplar Türklerin yoğunlukta olduğu Uluhanlı kasabasına yönelmiştir. Türkler, Türkiye sınırına kaçarak canlarını kurtardılar, fakat evleri yakıldı yıkıldı, yağmalandı, kasabadaki Müslüman mezarlığı dağıtıldı.⁷⁹

Bu yükselen Türk düşmanlığı sebebiyle 1960’lardan itibaren Türkler Ermenistan’dan Azerbaycan’a göç etmeye başladılar. Bu durum 1979 Sovyet

75 Barbara A. Anderson, Brian D. Silver, “Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia”, Ronald Grigor Suny, (der.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, The University of Michigan Press, 1996, s.491.

76 Barbara A. Anderson, Brian D. Silver, “Population Redistribution” ..., s.489

77 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar” ..., s. 103.

78 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar” ..., s.102.

79 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar” ..., s.105.

nüfus sayımlarına da yansdı. 1970’de 148 bin olan Türkler yalnız yüzde 8,6 artarak 161 bine ulaşmıştı. Buna karşılık, aynı zaman diliminde Ermenilerin artış oranı ise 23,4’dür. Bu süre zarfında Türklerin Azerbaycan’daki nüfus artışının yüzde 24,7 olduğu göz önünde bulundurulursa, Ermenistan’daki Türklerin yüzde 8,6’lık büyümesi olağan gözükmemektedir.

1985’te Garbaçov’un SSCB’de iktidara gelmesiyle birlikte başlayan perestrojka ve glastnost süreci, yükselen Ermeni milliyetçiliğine ülkedeki Türk varlığını kökünden kazıma fırsatı tanıdı. Göreli yumuşama ortamında serpilen ve Karabağ Komitesi adıyla kurumsallaşan Ermeni milliyetçiliği Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a birleştirilmesi yönündeki irredentist taleplerle ortaya çıktı. 1987 sonlarından itibaren Başkent İrevan’da ve diğer şehirlerde bu amaç doğrultusunda gösteriler düzenlendi ve mitingler yapıldı. “Ermenistan’ı Türklerden temizlemeli”, “Ermenistan yalnız Ermeniler içindir” sloganları bu miting ve gösterilerin popüler sloganı idi. Her miting ve gösteriyi Türklere yönelik saldırılar, Türk köylerine baskınlar izledi. Baskılara, saldırılara dayanamayan dört bin kişilik ilk kabile Şubat 1988 başlarında Azerbaycan’a geldi.⁸⁰ Dönemin Azerbaycan yönetimi, korku ve panik içindeydi. Yaşananları anlamakta zorlanan, Moskova’ya sonsuz sadakat ve güven duyan dönemin Azerbaycan yönetimi, aydınların Ermenistan’dan göç ettirilenlerin Dağlık Karabağ’a yerleştirilmesi önerisini geri çevirdi. Göçmenleri, Başkent Bakü’ye yerleşmelerinden de ihtiyat ederek, ülkenin üçüncü büyük kenti Sumgayıt’a yönlendirdi. Bugüne kadar da tam olarak aydınlanamayan, 26 Ermeni’nin öldürülmesi ile sonuçlanan Sumgayıt olayları patlak verdi.⁸¹

Dağlık Karabağ Belediye Meclisi’nin⁸² Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’a birleşme yönündeki kararı hem Azerbaycan hem de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi tarafından reddedildi. Bu durum Ermeni-

80 İ Memmedov, S. Esedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları...*, s.58.

81 Azerbaycan kamuoyunda Sumgayıt olaylarının KGB’nin bir provokasyonu olduğuna ilişkin kanaat hakimdir. Ermenistan’dan göç ettirilen Türkler perişan bir biçimde Sumgayıt’a geldiler. Haber kısa sürede tüm şehre yayıldı. Şehir meydanında toplanan göstericiler Ermenistan’ı ve gelişmelere duyarsız kaldığı için Azerbaycan yönetimini telin ederken, bir provokasyonla şehirdeki Ermenilerin evlerine saldırdılar. Azerbaycan makamlarının incelemeleri Eduard Grigoryan, Ohanyan, Pavlovski gibi Ermenilerin göstericilerin önünde gittiğini ve Ermeni evlerini hedef gösterdiklerini ortaya koymuştur. Ayrıca, adeta sinema setini andırıcasına şehrin değişik bölgelerine kameraların yerleştirilmesi ve olaylardan bir gün sonra bu filmlerin televizyonda gösterilmesi hep şüpheli kalmıştır.

82 Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi idari özerkliğe sahipti. Bu sebeple de Özerk Cumhuriyet’ten farklı olarak başkenti, parlamentosu vs. yoktu, belediye meclisi vardı.

leri daha da öfkeliendirdi. Ermenistan'da mitingler, gösteriler ve doğal olarak Türklere yönelik baskınlar ve saldırılar daha da arttı. Türkler Mart 1988'den itibaren giderek artan ölçüde Ermenistan'dan göç etmeye başladılar. Mayıs 1988'e gelindiğinde yaklaşık 50 bin kişinin Azerbaycan'a göç ettiği tahmin edilmektedir.⁸³ Bu zamana kadar gelişmeleri halktan saklamaya çalışan, üstünü örten Azerbaycan yönetimi çığ gibi büyüyen bu göç dalgası karşısında Haziran 1988'de 3 bin kişilik yeni mülteci kafilesinin daha geldiğini itiraf etmek zorunda kaldı. Böylece Kasım 1988'e kadar 80 bin kişi Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç etti.⁸⁴

Ermenistan'dan Türklerin göç ettirilmesi yazın yavaşladıysa da sonbaharla birlikte eskisine nazaran çok daha şiddetli bir biçimde uygulanmaya başlandı. Azerbaycan yönetiminin aczi karşısında Azerbaycan halkı, daha sonra Azerbaycan Halk Cephesi'ne dönüşecek, örgütlenme sürecine girdi. Oluşan Azerbaycan milli hareketi Dağlık Karabağ Ermenilerinin taleplerini kabul edilmez bulmakla birlikte, aynı zamanda Dağlık Karabağ'daki Ermenilerden daha fazla olan ve Azerbaycan sınırında topluca yaşayan Türklere de Ermenistan'da özerklik verilmesi gerektiğini gündeme taşıdı. Ermeniler bu argümana aşınaydılar. 1945'te Ermenistan Komünist Partisi Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi için Stalin'e müracaat etmiş, Stalin de görüş için konuyu Azerbaycan makamlarına iletmmişti. Dönemin Azerbaycan yönetimi cevabi mektubunda buna itiraz etmediğini, fakat aynı çerçevede Ermenistan'ın, Gürcistan'ın ve Dağıstan'ın, başlıca olarak Türklerin yaşadığı sınır bölgelerinin de Azerbaycan'a birleştirilmesini istemiştir.⁸⁵ Bu cevap üzerine Stalin, Ermenistan'ın önerisini geri çevirmişti. Dolayısıyla, Stalin'i bile geri adım atmak zorunda bırakan bu argüman karşısında, Sovyetler Birliği'nin, görece bir yumuşama ortamında, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesine rıza göstermesi olanaksızdı. Ermenistan yetkilileri ve Karabağ Komitesi bu argümanı ortadan kaldırmak için, hemen harekete geçtiler, il il, köy köy dolaşarak Türklerin kovulmasını organize ettiler. Karabağ Komitesi'nin önde gelen isimlerinden Rafael Kazaryan 4 Kasım 1988'de İrevan'da yapılan mitingdeki konuşmasında "grupların yardımı ile göçü sağlamamız lazım. Tarihinde ilk kez Ermenistan'ı temizlemek fırsatı yakalamışız. Ben bu durumu on aydır başlattığımız mücadelenin en

83 İsmayıl Veliyev, "Deportasiya" ..., s.71.

84 Vakıf Arzumanlı, "Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar" ..., s.110.

85 Vakıf Arzumanlı, "Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar" ..., s.96.

önemli başarısı olarak görüyorum” diye sesleniyordu.⁸⁶

Türklerin göçü genellikle şöyle gerçekleşiyordu. Ermenistan devlet yetkilileri veya görevlileri Türklerin yaşadığı köylere giderek bazen iki-üç gün bazen iki saat içinde köyü boşaltmalarını aksi takdirde güvenliklerine güvence veremeyeceklerini bildiriyorlardı. Örneğin, Ermenistan Başbakan Yardımcısı V. Movsesyan, 27 Kasım’da Vardenis *rayonunun*⁸⁷ Zod köyüne gelip, köy halkının 3 gün içinde köyü boşaltmasını istemiştir. Aksi durumda halkın güvenliğini sağlamayacaklarını bildirmiştir.⁸⁸ Spitak’ta ise (eski Hamamlı), 28 Kasım’da Saral ve Gursal köylerine gelen vali, emniyet müdürü ve *rayon* KGB Başkanı köy halkına iki saat süre vermiştir. Devlet yetkililerin ziyaretini, köylerin elektriğinin kesilmesi ve Karabağ Komitesi’nin silahlı gruplarının saldırısı izliyordu. Bu saldırılarda SSCB Savcılık kayıtlarına göre, çoğunluğu Kasım’da olmakla 1988’de 163, 1989’da 41 kişi öldürüldü.⁸⁹ Öldürülenlerden sadece 14’ü kurşunla öldürülmüştü. Geri kalanı işkence yapılarak (51 kişi), dövülerek (46 kişi), yakılarak (14 kişi), asılarak, suda boğarak ve nice insanlık ayıbı yöntemler kullanarak öldürülmüştü.⁹⁰ Yaralı olarak hastaneye kaldırılanlar ise doktorların “Türkleri muayene ve tedavi etmekten kaçınması” sonucunda ölüyordu. SSCB savcılık kayıtlarına göre, böyle 7 vaka gerçekleşmişti.

Canını, malını, ırzını kurtarmak için kaçanlar ise yolda Karabağ Komitesi’nin oluşturduğu kontrol noktalarına veya kurdukları pusuya yakalanıyor, dövülüyor, hakaret edilerek mallarına el konuyordu. Bu yüzden çoğu kişi dağ veya orman yollarını tercih ediyordu. Kışın soğukunda kimi zaman bu yolculuk da ölümle sonuçlanıyordu. Kayıtlara göre, yaklaşık 48 kişi donarak ölmüştü. Düzeni sağlamak için Ermenistan’a sevk edilen Jandarma Birlikleri olayları sadece izlemekle yetindiler.

86 *Armenya Dvadçat Mesyaçev Borbi*, Sbornik Vstupleniy, Erivan: 1989, s.15’ten zikreden Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar”, s.109.

87 *Rayon-Sovyetler Birliği*’nde temel yerinden yönetim birimiydi.

88 Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar”..., s.111.

89 Öldürülen kişilerin listesi için bkz. Ülfer Gazetesi, 22 Şubat 1992. Bazı kaynaklarda 1988-1989 yılları arasında öldürülen kişi sayısı 214 (İ Memmedov, S. Esedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları*, s. 56) bazı kaynaklarda 216 (Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar”, s.120) olarak geçmektedir.

90 Azerbaycan Kaçkınlar Cemiyeti’nin oluşturduğu rapora göre, 1988-1990. toplam 216 kişi ölü. 34 kişi işkence ile, 15 kişi yakılarak, 8 kişi araba ile ezilerek, 7 kişi doktor imtina etmesi sonucunda, 1 kişi suda boğularak, vs. Vakıf Arzumanlı, “Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar...”, s.120.

Ermeniler 10 Aralık 1988'e kadar Ermenistan'daki bütün Türkleri göç ettirmeyi ve 10 Aralık'ta "Türksüz Ermenistan" törenleri yapmayı planlıyorlardı. Bu sebeple de ülkenin bütün olanakları seferber edildi. Kasım ayı içinde yaklaşık 100 binin üzerinde Türk göç ettirildi. Bununla bile 7 Aralık 1988 depremi Ermenilere "Türksüz Ermenistan" törenleri yapmaya izin vermedi. 25 bin kişinin ölümüne yol açan deprem Ermenistan'da şok etkisi yarattı. Türklere yönelik çalışmalar durduruldu. Fakat kısa süre sonra, depremin etkisi geçince yeniden Türklerin göç ettirilmesi çalışmalarına başlandı. Kısa süre sonra da tamamlandı. Mart 1989'a gelindiğinde Ermenistan'da artık bir tek Türk kalmamıştı.

1988 öncesinde Türkler Ermenistan'da kentler hariç, 94'ü Ermenilerle karışık toplam 264 köyde meskundu.⁹¹ Olaylar ilk patlak verdiğinde, Türk nüfusun sayısını öğrenmek üzere Ermenistan'a gönderilen Azerbaycan hükümeti komisyonunun tespitlerine göre Ermenistan'da toplam 208 bin Türk yaşamakta idi.⁹² Bazı kaynaklar da buna yakın rakam ifade etmektedir.⁹³ 200 binin üzerinde insan yaklaşık bir yıl içinde Ermenistan'dan göç ettirildi ve Ermenistan Türklerden arındırıldı. Mart 1989'da Ermenistan'ın Kafan *rayonu*nda ünlü Taşnak çete liderlerinden Njdek'e anıt dikildi. Törende konuşan Kafan *rayonu* Komünist Parti Sekreteri Mkrtıçyan Taşnak çete liderine hitapla, şöyle övünüyordu: "Siz çok zahmet çektiniz, lakin Cumhuriyetimizi Türklerden temizleyemediniz. Sizin büyük arzunuzu torunlarınız yerine getirdi. Şimdi Ermenistan'da hiçbir Türk kalmamıştır".⁹⁴

Sonuç

Rus işgali öncesinde, 1827'de nüfusunun yüzde 82'sini Türk ve Müslümanların oluşturduğu bugünkü Ermenistan ülkesi, uygulanan etnik temizlik politikası sonucunda tamamen Türk ve Müslüman nüfustan arındırılmıştır. Bu süre içinde üst üste 520-550 bin arasında Türk ve Müslüman ya öldürülmüş ya da göç etmek zorunda bırakılmıştır.

91 Vakıf Arzumalı, "Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlar...", 106.

92 Maksim Musayev, "Azerbaycanlıların Deportasiyası İkkat Repressiya İdi", *Deportasiya*, (der.), ss. 201-203, s. 202.

93 Anderson ve Silver, 217 bin Türk'ün göç ettirildiğini yazmaktadır. Barbara A. Anderson, Brian D. Silver, "Population Redistribution", s.504.

94 İ Memmedov, S. Esedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları...*, s.59.

Yıllar	Öldürülen ve Göç Etmek Zorunda Bırakılan Türk ve Müslüman Nüfus
1828	35 bin
1905-1906	Bilinmiyor
1918-1920	220-249 bin
1948-1953	53 bin
1988-1989	208-217 bin
Toplam	516-554 bin

Ermeni düşünürlerin, aydınların, siyasetçilerin anıları, değerlendirmeleri söz konusu etnik temizlik politikasının motifinin ırkçı nefret olduğunu düşündürmektedir. Taşnak subayı Binbaşı Bahram katlettiği Türklerden “*bu köpekler*”⁹⁵ diye söz ederken, 16 Eylül 1925’te Ermeniler adına ABD Dışişleri Bakanlığı’na yazılan yazıda “...Ermeniler, milyonları, bu *barbar Türkleri* tarihten silmek için feda etmiştir” denilmektedir.⁹⁶ 20. yüzyılın başlarındaki bu ruh hali 20.yüzyılın sonlarında da sürmüştür. Nitekim, Karabağ savaşının fikir babası olarak bilinen, Ermenistan’ın önde gelen aydınlarından Zori Balayan, Karabağ savaşında esir düşmüş Türklere yaptığı işkenceleri anlatırken Türkleri “*Moğol dölü*” olarak adlandırmaktadır. Aynı zamanda parçalanmış cesetleri “*Türklerle aynı soydan olan köpeklerle*” attığını ifade ederek bu ırkçı nefreti açıkça yansıtmaktadır.⁹⁷ Ermenistan’ın Türklerden arındırılması politikasının altında bu ırkçı nefretin yattığını hemen her fırsatta gözlemlemek mümkündür.⁹⁸

Bugünkü Ermenistan ülkesindeki Türk insan varlığının yok edilmesini, Türk kültür varlığının yok edilmesi izledi. Türklere ait anıtlar yıkıldı, Türkçe yer

95 A. A. Lalayan, *Taşnak Partisi’nin...*, s. 45

96 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, vd..., s.178

97 Zori Balayan, *Ruhumuzun Dirilişi*, Vanadzor, 1996, ss. 260-262’den zikreden *APA Haber Ajansı*, 8 Şubat 2007.

98 Bir Türk yazarın uluslararası bir ödül alması sebebiyle Ermenistan eski Kültür Bakanı Hakob Movses, bir Türkün uluslararası bir edebiyat ödülü alacak kadar zekaya, ruha, bilgiye sahip olamayacağını belirtmiştir. Bununla bile “eğer fikirler ve kültür barbar bir kabileye bile girmişse henüz medeni bir ulus olma şansını tamamen yitirmişlerdir” değerlendirmesinde bulunmuştur. *Armenpress*, 3 Kasım 2006.

adları tamamen değiştirildi.⁹⁹ Ermenistan'daki Türk varlığı üzerine çalışmalar yapan Sinan Bilgili, "20.yüzyıla kadar bir Türk kenti olan Erivan'da ne bir Türk, ne de Türklere ait bir eser bırakılmıştır. Ermeniler Türklere ait ne varsa hepsini kasıtlı olarak yok etmiştir" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁰⁰

Kaynakça

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 4 Cilt, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

Aslan, Y. "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye* (Ermeni Sorunu-II), Yıl 7, Sayı 38, Mart-Nisan 2001.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001.

Baykara, H. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Yayınevi, 1975.

Beydilli, K. *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Budakov, B. E. ve Geybullayev, G. E. *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*. Bakü: Oğuz Eli Yayınları, 1998.

Burdett, A. L. P. (der.) *Armenia. Political and Ethnic Boundaries. 1878-1948*, Chippenham, Wilts: Archive Editions, 1998.

Cabbarlı, H. "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, Şubat 2002.

Deportasiya. Azerbaycanlıların Ermenistan Arazisindeki Tarihi-Etnik Top-

⁹⁹ Yakup Mahmudov (haz), *Vandalizm: Tarihi Adlara Karşı Soykırımı*, Bakü: Tehsil Yayınları, 2006. Ayrıca, B. E. Budakov, G. E. Geybullayev, *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, Bakü: Oğuz Eli Yayınları, 1998.

¹⁰⁰ "Erivan'da Türk İzleri Siliniyor", *Hürriyet*, 3 Ocak 2007.

raklarından Deportasyonu. (der.) Bakü: Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1998.

Efendiye, E. *Kafkaslarda Türk Katliamı.* İstanbul: Emre Yayınları, 2006.

Esedov, S. (haz.). *Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası.* Bakü: Gençlik Yayınları, 1995.

Glinka S. N.. *Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanski v Predeli Rossii.* Bakü: Bilim Yayınevi, 1990 (1831 Moskova baskısının tıpkıbasımı).

Hacıyev, S. "Ermenilerin Azerî Türklerine Karşı Terör ve Katliamları, (XX. Yüzyıl Başları), *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Hartill, L. R. *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları, (1918-1922).* çev. Sipahi Çataltepe. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990.

222

Kaçaznuni, O. *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor).* İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.

Karabekir, K. *1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi.* İstanbul: Emre Yayınları, 2000.

Kırzioğlu, F. *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920).* Ankara: KÖKSAV Yayınları, 1999.

Kızıl Kitap, Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi. çev. Kayhan Yükseler, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Lalayan, A. A.. *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923).* çev. Keyhan Yükseler, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Mahmudov, Y. (haz.). *Vandalizm: Tarihi Adlara Karşı Soykırımı.* Bakü: Tehsil Yayınları, 2006.

McCarthy, J. *Ölüm ve Sürgün.* çev. Bilge Umar, 3. baskı, İstanbul: İnkilap Yayınları, 1998.

Memmedov, İ. ve Esedov S. *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Ta-leyi*. Bakü: Azerbaycan Yayınevi, 1992.

Nesibzade, N. *Azerbaycanın Harici Siyaseti*. Bakü: Ay-yıldız Yayınları, 1996.

Nevvab, M. M. *1905-1906. İllerde Ermeni-Müselman Davası*. Bakü: Azerbaycan Yayınevi, 1993.

Özdemir, H. ve Çiçek, K. *Ermeniler:Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Rahimoğlu, H. *Silinmez Adlar, Sağalmaz Yaralar*. Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınevi, 1997.

Seferov, R. "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Seydi, S. "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler için Başlattıkları "Anavata-
tana Dönüş Projesi", *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 8, Kış 2003.

Soltan, E. "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler", *21.Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği*, 3. cilt, Ü.Özdağ, Y.Kalafat, M.S. Erol, (der.), Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2003.

Suny, R. G. (der.) *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.

Swietochowski, T. *Rusya ve Azerbaycan, Serhedyanı Bölge Geçit Dövründe*. çev. Lale Mirceferova, Beyler Hacıyev. Bakü: Hazar Üniversitesi Yayınları, 2000.

Swietochowski, T. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. çev. Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.

Şahin, E. *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.

Ter Minassian, A. *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm.1887-1912*, çev. Mete Tuncay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2.Basım, 1995.

Uras, E. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. 2. baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Veliçko, V. L.. *Kavkaz. Russkoe Delo i Mejduplemennie Voprosı*. Bakü: Bilim Yayınevi, 1990, (1904 S. Peterburg baskısının tıpkıbasımı).

Verdiyeva, H. "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Türkler Ansklopedisi*, Cilt 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.